

VOORoorDEEL, NieuwSGIERIGHEID EN ILLUSIE

De houding van wetenschappers en reizigers tegenover de Arabische wereld van de Renaissance tot de negentiende eeuw

Alastair Hamilton

Door de eeuwen heen vervulde de Arabische wereld de westerse christenen enerzijds met afschuw, anderzijds werden zij er door gefascineerd. Angst voor de islam, verontwaardiging over de verovering van het Heilige Land door ongelovigen en, in een later stadium, verontrusting over de Ottomaanse opmars, waren daarbij vermengd met de hoop op bekering van de moslims tot het christendom, bewondering voor de Arabische cultuur en belangstelling voor hun taal en geschiedenis. Het is de ontwikkeling van deze tegenstrijdige houding die in dit artikel wordt behandeld. Door welke motieven werden de westerlingen gedreven, van de Renaissance tot de vroege negentiende eeuw, om zich bezig te houden met de Arabieren? Wat bereikten ze? Hoe veranderde het beeld van de Arabische wereld toen wetenschappers en reizigers deze meer bekendheid verschafte? En in welke mate werd vooroordeel vervangen door nieuwsgierigheid en nieuwe illusies?

Missiedrang

In 1453, het jaar van de val van Constantinopel, besloot Johannes van Segovia, een voormalige hoogleraar aan de Universiteit van Salamanca, om een nieuwe Latijnse vertaling van de Koran te maken welke beter moest zijn dan de twaalfde-eeuwse versie die Petrus Venerabilis had laten vervaardigen. Hij had voor dit doel een moslim nodig die Arabisch sprak en die hem kon vergezellen in het kleine klooster in Savoye waarin hij zich had teruggetrokken. Het duurde twee jaar voordat hij zowel een Arabische editie van de Koran vond als een islamitische jurist uit Spanje die hem de noodzakelijke medewerking kon verlenen. Binnen een paar maanden besloot zijn Arabische gast echter weer naar Spanje terug te keren en Johannes van Segovia vond niemand meer die hem kon vervangen.¹

Een dergelijk probleem was exemplarisch voor het christelijke Europa van de vijftiende eeuw. Waarom zou een moslim tenslotte bereid zijn een christen te helpen bij een taak waarvan het enige doel was de islam te bestrijden? En wat moest een moslim in een wereld waar totale intolerantie heerste jegens andere religies, waar mensen varkensvlees aten, wijn dronken en waar, zoals de Marokkaanse diplomaat Ahmad ben Qāsim al-Hajarī ruim een eeuw later met

1 R.W. Southern, *Western views of Islam in the Middle Ages* (Cambridge, Mass. 1978) 86-88.

afschuw opmerkte, honden werden toegelaten in kerken?² De geringe interesse voor de Arabische cultuur tijdens de Renaissance hield over het algemeen verband met het christendom. De spaarzame collecties Arabische manuscripten in Europese bibliotheken bestonden voornamelijk uit christelijke werken (liturgische werken, uittreksels uit de Heilige Schrift en vertalingen van de geschriften van de kerkvaders). De pauselijke collectie in het Vaticaan, die een relatief grote oosterse afdeling bezat dankzij de afgevaardigden naar het Concilie van Florence dat eindigde in 1445, kreeg ongeveer vijftig Arabische manuscripten, geschonken door de Kopten. Slechts enkele hiervan bevatten teksten van de hand van islamitische auteurs.³ Het was in Engeland, aan het begin van de zeventiende eeuw, voor een pleitbezorger van de studie van het Arabisch nog steeds mogelijk stilzwijgend te suggereren dat de Arabische literatuur voornamelijk christelijk was.⁴

Aan het eind van de vijftiende eeuw gingen de enkele geleerden die geïnteresseerd waren in het leren van de Arabische taal, om hiermee de middeleeuwse vertalingen van de grote Arabische wetenschappers en filosofen te corrigeren, zelf naar de Levant.⁵ In Europa leidde de Turkse verovering van Constantinopel en de hieruit voortvloeiende vrees voor islamitische agressie tot een toename van de bestaande vooroordelen ten opzichte van de Arabische wereld, die nog steeds gezien werd als de bron van een van de meest angstaanjagende ketterijen die het christendom ooit bedreigd hadden. Aan het begin van de zestiende eeuw had zich, ondanks de blijvende interesse van sommige humanisten voor de Arabieren, een stroming ontwikkeld die de Arabische bijdrage aan de wetenschap en de filosofie afwees en de Arabieren er van beschuldigde het werk van de Griekse auteurs dat zij naar het westen hadden overgebracht, te hebben verdraaid.⁶

Toch bleef de missiedrang sterk. Het was deels te danken aan de wens moslims tot het christendom en Arabisch-sprekende christenen tot het katholicisme te bekeren dat de studie van de Arabische taal niet alleen overleefde maar zich zelfs geleidelijk verder ontwikkelde. Het eerste boek dat in het Arabisch gedrukt zou worden werd uitgegeven voor de Syrische christenen die, zo werd gehoopt, zich zouden verenigen met Rome. Het betrof de *Septem horae*

2 Ahmad ben Qāsim al-Hajarī, *Nāsir al-dīn 'alā al-qaūm al-kāfirīn* (Casablanca 1987) 57. Zie ook Bernard Lewis, *The muslim discovery of Europe* (Londen 1982) 89-92, en, voor een algemeen overzicht, Norman Daniel, *Islam and the West: The making of an image* (Oxford 1993).

3 Giorgio Levi della Vida, *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della Biblioteca Vaticana* (Vaticaanstad 1939) 29-108.

4 Alastair Hamilton, *William Bedwell the Arabist 1563-1632* (Leiden 1985) 79, 109, 117-118.

5 Marie-Thérèse d'Alverny, 'Avicenne et les médecins de Venise' in: *Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi*, vol. I (Florence 1955) 177-198.

6 Felix Klein-Franke, *Die klassische Antike in der Tradition des Islam* (Darmstadt 1980) 17-52.

canonicae dat waarschijnlijk in Venetië werd gedrukt in 1513.⁷ Een algemeen aanvaard idee met betrekking tot de houding ten opzichte van de moslims kan worden teruggevoerd op Raymundus Lullus, een theoloog uit de dertiende eeuw, afkomstig uit Majorca. Het behelsde de oplossing van het conflict tussen het christendom en de islam met behulp van een conferentie waar geleerde christenen, die het Arabisch perfect beheersten en die een goede kennis van de Koran bezaten, hun islamitische tegenhangers de vele punten van overeenkomst tussen de twee religies alsmede de uitgemaakte superioriteit van het christendom zouden tonen, op grond waarvan de moslims onvermijdelijk bekeerd zouden worden. Dit beleid werd in de vijftiende eeuw door Nicolaas van Cusa en anderen gepropageerd en stimuleerde Johannes van Segovia de Koran op nieuw te vertalen.⁸

De andere hoofdreden om de Arabische taal te leren was in essentie ook christelijk: het gebruik van de taal voor de bijbelstudie. De aantrekkingskracht van het Arabisch voor bijbelstudenten was bovenal gebaseerd op twee overtuigingen die tot in de negentiende eeuw voortleefden. De eerste was dat de kennis van Semitische talen anders dan het Hebreeuws een belangrijk filologisch hulpmiddel zou zijn om de Hebreeuwse taal, waarvan men dacht dat alle Semitische talen afstamden, nog beter te kunnen begrijpen. De tweede reden was dat Arabische versies van het Nieuwe Testament waren afgeleid van eerdere Syrische versies die een tekst weergaven die superieur was aan de Griekse manuscripten waarop de Vulgaat, de Latijnse vertaling toegeschreven aan Hiëronymus en lang gesanctioneerd door de Kerk, was gebaseerd. Hieruit ontstond de wens om meertalige versies van de Bijbel uit te geven, waarin naast de oorspronkelijke bijbelse talen als het Hebreeuws, Grieks en het Aramees, ook werd voorzien in parallelle versies in het Syrisch en het Arabisch. Het vroegste voorbeeld van het gebruik van het Arabisch voor dit doel was het meertalige psalmboek dat in 1516 in Genua werd gepubliceerd door Agostino Giustiniani, een geleerde Dominicaan die door Frans I werd uitgenodigd om Hebreeuws te doceren in Parijs.⁹

Het belang van het missie-oogmerk voor de studie van het Arabisch werd duidelijk in het eerste decennium van de zestiende eeuw. Het islamitische koninkrijk van Granada was in 1492 in handen van de christelijke legers gevallen. De kerk werd toen geconfronteerd met de noodzaak priesters op te leiden die in het Arabisch konden prediken om deel te nemen aan een campagne van vreedzame bekering en pastorale zorg. Eén van de meest tastbare resultaten van dit plan waren het eerste Arabische woordenboek en de eerste Arabische grammatica die in druk verschenen. De auteur, Pedro de Alcalá, werkte onder

7 Miroslav Krek, 'The enigma of the first Arabic book printed from movable type', *Journal of Near Eastern Studies* 38 (1979) 203-212.

8 Southern, *Western views of islam*, 52-109.

9 Alastair Hamilton, 'Eastern churches and Western scholarship' in: Anthony Grafton ed., *Rome reborn: The Vatican library and Renaissance culture* (Washington, New Haven 1993) 235-239.

beschermheerschap van Fernando de Talavera, de nieuwe aartsbisschop van Granada. Zijn woordenboek Spaans-Arabisch, de *Vocabulista aravigo en letra castellana*, werd in 1501 samengesteld en in 1505 gedrukt. Het Arabisch was overgezet naar het Castiliaans en gebaseerd op het dialect dat in Andalusië werd gesproken. De grammatica, *Arte para ligeramente saber la lengua araviga*, verscheen ook in 1505. Hoewel deze het Latijnse systeem volgde en weinig blijk gaf van bekendheid met een aantal van de basiskenmerken van de Arabische grammatica, zoals de stammen en de funktie van de dualis, vormde hij toch een eerste stap op weg naar de wetenschappelijke bestudering van de taal. Het waren deze twee werken waarop de latere grammatici en lexicografen verder zouden bouwen.¹⁰

De bestudering van het Arabisch

De eerste grote vordering in de studie van de Arabische grammatica werd gemaakt door Guillaume Postel met de publicatie van zijn *Grammatica arabica* in 1540, het eerste Europese werk in dit genre dat sterk was beïnvloed door de geschriften over grammatica en syntaxis van de Arabieren zelf. Hoewel hij veel te kort was en in allerlei opzichten onbevredigend naar moderne maatstaven, bleef Postels grammatica tot in de vroege zeventiende eeuw onovertroffen en werd plichtsgetrouw door alle studenten van deze relatief nieuwe taal bestudeerd.

Met zijn vertrouwen in profetie en geloof in het oude idee dat moslims tot het christendom bekeerd zouden worden door een eenvoudige presentatie van de christelijke dogma's, stond Postel met één been in de Middeleeuwen. Ook hij geloofde, zoals veel van zijn tijdgenoten, dat het Arabisch afstamde van het Hebreeuws en raadde dan ook aan de twee talen in relatie tot elkaar te bestuderen. Hij verzamelde Arabische vertalingen van de Heilige Schrift en, als een oefening voor beginners, leverde hij de Arabische tekst van het *Onze Vader*. Niettemin kan men zeggen dat de moderne studie van het Arabisch met Postel is begonnen. Benoemd als lector in de Arabische taal aan de Universiteit van Parijs in 1538, was hij de eerste erkende hoogleraar op dit vakgebied aan een Europese universiteit.

In tegenstelling tot de meerderheid van de Europese Arabisten tot de midden-zeventiende eeuw was Postel goed bekend met de Levant, die hij twee keer bezocht. Zijn ervaringen resulteerden onder meer in *De la république des Turcs*, geschreven tussen 1538 en 1551 en voltooid en in zijn uiteindelijke vorm gepubliceerd in 1559. Het boek bevatte een uitgebreid hoofdstuk over de islam waarin de moslims werden geprezen om hun tolerantie jegens verschillende

10 Johann Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig 1955) 29-34.

religies, hun betrouwbaarheid in het houden van hun woord, hun naastenliefde en hun vroomheid.¹¹

Postels bekendheid met het oosten verklaart sommige van zijn inzichten, die echter pas lang na zijn dood erkenning kregen. Hij lijkt bijvoorbeeld geweten te hebben van het gebruik van Arabisch-Turkse woordenboeken bij het onder de knie krijgen van het Arabische vocabulaire en de grammatica.¹² In het voorwoord bij zijn grammatica benadrukte hij het praktische gebruik van het Arabisch niet alleen voor de filosoof en de wetenschapper maar ook voor de reiziger, die, zo zei hij enigszins optimistisch, zichzelf in het Arabisch verstaanbaar zou kunnen maken van de Atlantische Oceaan tot het Verre Oosten. In een tijd waarin de Europese naties steeds intensiever handel dreven met Marokko en het Ottomaanse rijk en waarin zeevaarders, verder oostwaarts reizend, de Arabische kusten moesten bezeilen, had zo'n uitspraak een enorme invloed.

De twee andere figuren die de meest belangrijke bijdrage leverden aan de Arabistiek in de laat zestiende eeuw hadden beiden Arabisch gestudeerd bij Postel: Franciscus Raphelengius en Joseph Justus Scaliger. Raphelengius, schoonzoon van de drukker Cristoffel Plantijn en hoofd van de Leidse tak van Plantijns drukkerij, bracht het proces opgang dat de Universiteit van Leiden tot één van de beste leerscholen voor het Arabisch in Noord-Europa zou maken. Behalve met het doceren van het Arabisch van 1586 tot aan zijn dood in 1597 als onderdeel van zijn hoogleraarschap Hebreeuws aan de onlangs opgerichte Universiteit, hield Raphelengius zich ook bezig met het gieten van Arabische lettertypes voor zijn drukkerij. Deze gebruikte hij om een vrijgeleide te drukken voor de Hollandse zeevaarders die naar het Oosten voeren en voor diverse andere publicaties. Bovenal echter heeft hij het eerste goede Arabisch-Latijnse woordenboek samengesteld, dat in 1613 posthuum werd gepubliceerd. Ofschoon het fouten bevatte (waarvan sommige te wijten waren aan Pedro de Alcalá's vroegere werk, dat Raphelengius weer had moeten overzetten in het Arabisch), en ofschoon het zeker vatbaar was voor kritiek, trachtte Raphelengius in zijn woordenboek te doen wat geen enkele andere geleerde tot Dozy in de negentiende eeuw met succes zou doen: op verzoek van botanisten, artsen, aardrijkskundigen en zeevaarders, leverde hij een werk af dat gemakkelijk mee op reis

11 Postels grammatica en *De la république des Turcs* worden beschreven in Claude Postel, *Les écrits de Guillaume Postel publiés en France et leurs éditeurs 1538-1579* (Genève 1992) 13-18, 94-106. Voor Postel als Arabist, zie Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 36-44. Over Postel in het algemeen, zie William J. Bouwsma, *Concordia mundi: The career and thought of Guillaume Postel (1510-1581)* (Cambridge, Mass. 1957).

12 J.G. de Chauffpié, *Nouveau dictionnaire historique et critique*, vol. III (Amsterdam 1753) 221.

genomen kon worden, dat gericht was op gebruik voor praktische doeleinden en gebaseerd op zowel gesproken als geschreven taal.¹³

Postels andere leerling, de Franse geleerde Joseph Justus Scaliger die in 1593 in Leiden arriveerde en nauw met Raphelengius samenwerkte, liet een handgeschreven woordenlijst na maar zijn bijdrage aan de arabistiek lag meer in de manuscripten die hij verzamelde en naliet aan de Leidse bibliotheek en in de opmerkelijke inzichten die hij in zijn brieven tentoonspredde. Scaliger betreurde de neiging om het Arabisch louter als hulpmiddel voor een beter begrip van het Hebreeuws te bestuderen, en om de Arabische literatuur te beperken tot christelijke en bijbelse teksten. Hij realiseerde zich dat het Arabisch in de eerste plaats een islamitische taal was die om zijn eigen waarde bestudeerd zou moeten worden en dat kennis van de Koran hierbij onontbeerlijk was. De meest waardevolle linguïstische hulpmiddelen daarbij waren die, welke opgesteld waren in andere islamitische talen, zoals bijvoorbeeld de Arabisch-Turkse woordenboeken die gebaseerd waren op de grote monolinguïstische Arabische werken.¹⁴

Nadere kennis van de Arabische cultuur

Scaliger zelf kende te weinig Turks om van zijn eigen advies te kunnen profiteren en het was zijn leerling Thomas Erpenius die zijn ideeën tot uitvoering bracht. In 1613, het jaar waarin hij werd benoemd in de Arabische leerstoel die enkele jaren daarvoor op aanraden van Scaliger was ingesteld, voegde Erpenius zijn appendix toe aan het woordenboek van Raphelengius. Met behulp van Arabisch-Turkse woordenboeken bracht hij talrijke correcties aan in Raphelengius' werk.¹⁵ Ook publiceerde hij zijn eigen Arabische grammatica die die van Postel ver overtrof en tot de negentiende eeuw het beste werk in zijn soort bleef. In de jaren van zijn hoogleraarschap bleef Erpenius het ingeslagen pad van Scaliger volgen. Hij publiceerde kritische edities van een aantal Arabische teksten, het werk van de Koptische historicus al-Makīn, een collectie spreekwoorden (verzameld door Scaliger) en aanzienlijke delen van de Koran.¹⁶

Men kan dus zeggen dat Erpenius de eerste was die Arabische bronnen publiceerde. Dankzij hem konden de zwaar bevooroordeelde werken van de Byzantijnse geschiedkundigen vervangen worden door verslagen die Arabieren zelf van hun geschiedenis gaven, hetgeen zou leiden tot een onpartijdiger blik op de islamitische veroveringen. Deze aanpak zou, met meer succes, worden

13 Alastair Hamilton, ' "Nam tirones sumus": Franciscus Raphelengius' *Lexicon Arabico-Latinum* (Leiden 1613)' in: Marcus de Schepper en Francine de Nave eds., *Ex Officina Plantiniana: Studia in memoriam Christophori Plantini* (ca. 1520-1589) (Antwerpen 1989) (= *De Gulden Passer* 66-67, 1988-1989) 557-589.

14 Ibidem 596-580. Cf. Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 47-53.

15 Hamilton, 'Nam tirones sumus', 581-584.

16 Over Erpenius, zie Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 59-73; W.M.C. Juynboll, *Zeventiende- eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland* (Utrecht 1931) 59-118.

voortgezet door Erpenius' leerling Jacobus Golius, die hem in de leerstoel Arabisch opvolgde na zijn dood tengevolge van de pest in 1624. Golius, die tevens wiskundige was, was de eerste Leidse arabist die in de Arabische wereld rondreisde. Hij zocht in Marokko en het Midden-Oosten grondig naar Arabische manuscripten en leverde belangrijke bijdragen aan de bibliotheek van Leiden. Zijn bronnenuitgaven omvatten werken van islamitische geschiedkundigen en dichters. Zijn belangrijkste bijdrage was echter het Arabisch-Latijnse woordenboek dat hij in 1653 publiceerde. Het verving het werk van Raphelengius en bleef, net als de grammatica van Erpenius, tot aan de negentiende eeuw onovertroffen. Wel was Golius' *Lexicon Arabico-Latinum*, dat voornamelijk gebaseerd was op de enorme monolingvistische Arabische woordenboeken, *al-Sahāh* en *al-Qāmūs*, en op een aantal Arabisch-Turkse en Arabisch-Perzische woordenlijsten, meer gericht op de taal der poëzie dan op de taal van de zeevaarders.¹⁷

In de tweede helft van de zeventiende eeuw hielden zich, behalve Golius, inmiddels ook andere wetenschappers bezig met het uitgeven van Arabische teksten en het voorbereiden van een meer verlichte visie op de Arabische wereld. Edward Pococke uit Engeland, die vele gelukkige jaren in Aleppo had doorgebracht, was een actief uitbrenger van Arabische literatuur. Dankzij de manuscripten die hij en zijn kennissen hadden verzameld in de Levant, begon de Bodleian bibliotheek te concurreren met de collectie in Leiden. Nog belangrijker waren de uitgaven van de Koran. Johannes van Segovia had zijn vertaling uit de jaren 1450 nooit afgemaakt en de eerste Latijnse vertaling van de Koran die werd gepubliceerd, uitgegeven door Theodor Bibliander in Basel in 1543, was dan ook de middeleeuwse versie die op initiatief van Petrus Venerabilis tot stand was gekomen. Als vertaling was deze verre van bevredigend en in de editie van Bibliander nam de oorspronkelijke tekst slechts een kleine plaats in naast de commentaren die deze tekst weerlegden. Een Arabische editie die in dezelfde periode in Venetië verscheen, schijnt nauwelijks verspreiding te hebben gehad. Pas in 1647 werd een nieuwe vertaling uitgebracht, een Arabisch-Franse versie door André du Ryer, de Franse consul in Egypte. Dit werk werd weliswaar herdrukt en vertaald in verschillende Europese talen maar was meer succesvol dan het om zijn kwaliteit verdiende. Het werd in 1694 gevolgd door een Arabische editie zonder commentaar of vertaling, uitgegeven door de Lutherse predikant Abraham Hinckelmann in Hamburg en, bovenal, door de tweetalige Arabisch-Latijnse editie van Lodovico Marracci uit Padua in 1698.

Ofschoon Marracci, een voormalig biechtvader van de paus, zich veel moeite gaf om de Koran te weerleggen, maakte hij toch veelvuldig gebruik van

17 Over Golius, zie Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 79-90; Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 119-183. Voor een overzicht van de Leidse arabisten zie ook J. Brugman, 'Arabic Scholarship' in: Th. H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes, eds., *Leiden university in the seventeenth century: An exchange of learning* (Leiden 1975) 202-215; J. Brugman en F. Schröder, *Arabic studies in the Netherlands* (Leiden 1979) 3-22.

de islamitische commentaren. Hij droeg zodoende bij aan de verspreiding van islamitische visies op de heilige tekst van de islam en maakte de weg vrij voor de populaire Engelse vertaling van George Sale uit 1734. In navolging van de woorden van de Hollandse arabist Adriaan Reland uit de eerste jaren van de achttiende eeuw, waarschuwde Sale, die even kritisch ten opzichte van de islam stond als Marracci, de christenen echter tevens dat zij zich niet konden veroorloven een religie over het hoofd te zien of te negeren die in een zo groot gebied van de wereld zo succesvol was geweest.¹⁸

Aan de teksten die in Holland gepubliceerd werden door Erpenius en Golius en in Engeland door Pococke en anderen, kunnen de studies van de Duitser Johann Jakob Reiske worden toegevoegd. Deze geschriften samen, benevens encyclopedische werken als Bartholomé d'Herbelots *Bibliothèque Orientale* uit 1697 en de meer populaire publicaties over het leven van Mohammed en de geschiedenis van de Arabieren gebaseerd op islamitische bronnen, resulteerden in de zeer positieve visie op de islam van Edward Gibbon, die hij kenbaar maakte in de laatste delen van zijn *Decline and Fall of the Roman Empire*, voltooid in 1788.¹⁹ Dankzij verzamelaars die in het Oosten verbleven, kregen de Europese bibliotheken een steeds grotere variëteit aan Arabische teksten in bezit waardoor het niet langer mogelijk was vast te houden aan het vermeende overwicht van christelijke auteurs. Toch was de arabistiek tegen het eind van de zeventiende eeuw geen bloeiende studie meer aan de Europese universiteiten. Er konden geen waardige opvolgers worden gevonden voor Pococke in Oxford of Golius in Leiden. Op academisch niveau werd Arabisch opnieuw uitsluitend onderwezen in samenhang met bijbelse studies en bestond de meerderheid van de studenten uit toekomstige leden van de geestelijkheid. Johann Jakob Reiske, waarschijnlijk de beste arabist in Europa in de midden-achttiende eeuw en een waar erfgenaam van Scaliger in zijn weigering Hebreuws te studeren en zijn erkenning van het belang van pre-islamitische poëzie voor filologische doeleinden, werd een universiteitspost geweigerd.²⁰ Er ontstond nu een groeiend aantal autodidactische arabisten waarvan sommige geen relatie hadden met de universiteit en hun kennis en ervaring in het Oosten opdeden als reiziger.

Geleerde en ongeleerde reizigers

De werken van reizigers en het beeld dat zij weergaven, bereikten een ander publiek dan dat waarop de wetenschappelijke arabisten aan de universiteiten

18 Cf. Alastair Hamilton, *Europe and the Arab world: Five centuries of books by European Scholars and travellers from the libraries of the Arcadian Group* (Londen en Oxford 1994) 38-43, 96-109.

19 Bernard Lewis, 'Gibbon on Muhammad' in G.W. Bowerstock, John Clive en Stephen R. Graubard, eds. *Edward Gibbon and the Decline and Fall of the Roman Empire* (Cambridge, Mass. 1977) 89-101.

20 Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 108-124.

zich richtten. De wetenschappers hadden voornamelijk in het Latijn geschreven ten behoeve van gestudeerde lezers. De Arabische werken die zij op de markt brachten waren, op een enkele uitzondering na, door Arabische geleerden - historici, wiskundigen, artsen en topografen - geschreven. De verhalen van de reizigers hadden niet meer verschillend kunnen zijn. Veelal in de volkstaal geschreven en dikwijls geïllustreerd - Postel, wiens Arabische grammatica in het Latijn verscheen schreef zijn *De la république des Turcs* in het Frans - bereikten zij een veel gevarieerder publiek en gaven een veel direktere indruk van het Oosten.

Eén van de meest populaire reisverhalen tot diep in de zeventiende eeuw was het verslag van Sir John Mandeville's reis naar Jeruzalem, dat in de tweede helft van de veertiende eeuw in omloop werd gebracht. Het feit dat Mandeville de plaatsen waar hij over schreef waarschijnlijk nooit in levende lijve had gezien en bijna al zijn informatie ontleende aan andere reizigers, verminderde zijn autoriteit geenszins. In Mandevilles werk kunnen we een model waarnemen dat gedurende eeuwen was herhaald en waarin persoonlijke ervaringen werden afgewisseld met beschrijvingen van de religie, politiek, geografie, en de plant- en dierkunde van de bezochte landen. Net als veel latere pelgrims, zoals Bernard von Breydenbach, de auteur van de eerste gedrukte vertelling van een pelgrims-tocht naar Jeruzalem die in 1486 verscheen, reproduceerde Mandeville de alfabetten van de volkeren die hij ontmoette. Ofschoon hij niet twijfelde aan de islamitische vijandigheid jegens het christendom, benadrukte hij de overeenkomsten tussen de beide religies en hield vast aan het idee van een vreedzame missie. "En daerom dat zy na onzen geloove gaen", schreef hij over de moslims, "zo zyn zy lichtelyk tot ons gelooven bekeert, als men hen bescheydlyk 't geloove predikt." Tevens ging hij Postel en verschillende schrijvers uit de Verlichting voor in het toevoegen van impliciete kritiek op de westerse godsdienst aan zijn beschrijving van de islam door zijn lofzang op de vroomheid der moslims te beëindigen met de klacht: "Och hoe groote schanden is 't onze wet of onzen geloove, dat de lieden geen wet noch gelooven en hebben, van onzen quaetheyt ons verwijten, en van onze misdaet."²¹

In de Middeleeuwen was de meest voorkomende reiziger naar de Levant de pelgrim op weg naar Jeruzalem. Ook waren er kooplieden (zoals Marco Polo), missionarissen en pauselijke gezanten. In de zestiende eeuw ontwikkelde zich vervolgens niet zozeer een nieuw type reiziger, als wel een nieuwe faciliteit voor reizigers: de ambassade of het consulaat. De voltooiing van de Ottomaanse veroveringen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika hadden een zekere stabiliteit in het gebied bewerkstelligd. Door de politieke macht en het commerciële belang van Turkije werd de Sultan van dit enorme nieuwe rijk een aantrekkelijke bondgenoot voor de Westerse machten. Het resultaat was een groeiende neiging om ambassadeurs te zenden en de ambassade werd al snel een startpunt voor wetenschappers en toeristen. Postel reisde voor zijn eerste

21 *De Wonderlyke Reyze van Jan Mandevyl* (Amsterdam ca. 1756) 42-43.

bezoek aan het Oosten mee in het gevolg van de Franse ambassadeur in Constantinopel, Jean de la Forest. Tijdens zijn tweede bezoek in de vroege jaren 1550 zorgde een andere ambassadeur, Gabriel d'Aramon, voor een welkom toevluchtsoord toen in Jeruzalem zijn geld opraaakte en hij terug moest keren naar Constantinopel. Ook andere reizigers sloten zich aan bij het gevolg van D'Aramon; Nicolaas van Nicolay en de cosmograaf Jean Thevet.²²

Voor Nederlandse arabisten was diplomatieke vertegenwoordiging even belangrijk. Golius vergezelde de Nederlandse ambassade naar Marokko en begon daar met het verzamelen van Arabische manuscripten. Hij completeerde zijn collectie in het Midden-Oosten, daarbij eerst het Nederlandse consulaat in Aleppo als basis gebruikend en daarna de ambassade in Constantinopel. Zijn beste leerling, Levinus Warner, trad, ofschoon hij van Duitse afkomst was, op als Nederlandse consul in de Ottomaanse hoofdstad en verzamelde hier de oosterse manuscripten die de trots werden van de bibliotheek van Leiden.²³ Gedurende de zeventiende eeuw bleek ook de Engelse Levant Company nuttig te zijn vanwege haar factorijen in Constantinopel, Izmir en Aleppo. Een aantal van de beste Engelse arabisten - Edward Pococke, Robert Huntington, Robert Frampton en Henry Maundrell - dienden als predikant van de Levant Company aan het Engelse consulaat in Aleppo. Van daaruit verzamelden zij manuscripten, bestudeerden de oosterse talen en reisden rond in de omliggende gebieden om zo veel kennis van onschatbare waarde over de Arabische wereld te vergaren.²⁴

De waarde van de factorij in Aleppo werd nog duidelijker in de achttiende eeuw, toen Alexander Russell *The natural history of Aleppo* schreef, één van de meest sympathieke, objectieve en geïnformeerde studies over het Oosten. Het werk verschaftte botanische en medische informatie naast een degelijk onderzoek naar de lokale gewoonten en diende in de negentiende eeuw als model voor Edward Lanes *Manners and customs of the modern Egyptians*. Alexander Russell was van 1740 tot 1753 als arts aangesteld bij de Levant Company in Aleppo. Hij werd opgevolgd door zijn broer Patrick die de editie van de *Natural history* uit 1756 voltooide en uitbreidde tot de prachtige tweedelige editie uit 1794.

De wetenschappelijke aard van Russells boek zou ook de deelnemers aan de door de Deense koning gesubsidiëerde expeditie naar Jemen inspireren die in 1761 koers zette naar het Oosten. Deze expeditie, beschreven door Carsten Niebuhr, bracht topografisch-, botanisch- en ethnografisch werk van blijvende

22 Jacques Paviot, 'The French embassy of d'Aramon to the Porte: scholars and travellers in the Levant 1547-1553' in: Sinan Kunerlap, ed., *Studies on Ottoman diplomatic history* vol. I (Istanbul 1987) 27-39.

23 A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A history of the earliest diplomatic relations 1610-1630* (Leiden en Istanbul 1978) 192-196, 200, 223-229.

24 Alastair Hamilton, 'The English interest in the Arabic-speaking christians' in: G.A. Russell, ed., *The 'Arabick' interest of the natural philosophers in seventeenth-century England* (Leiden 1994) 30-53.

Turkse hoofddrachten, uit: Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* (Zürich z.j.; 1774¹) 172.

waarde voort en Niebuhr, die Egypte toch had verafschuwd, schreef met enthousiasme over de gastvrijheid die hem in Jemen ten deel was gevallen.²⁵

Naast deze belangeloze zoektocht naar waarheid was een andere trend signaleerbaar. Gedurende deze periode was er, zoals we gezien hebben, angst voor de Turken. Ofschoon deze na de Turkse nederlaag voor de poorten van Wenen in 1683 vooral in Noord-Europa minder werd, bleef het Ottomaanse rijk een religieuze tegenstander ook al was ze een politieke bondgenoot. Om de lezer te be-
moedigen, werden daarom veel van de geschiedenissen van de Turken, die tot diep in de zeventiende eeuw verschenen, voorzien van voorspellingen over de Ottomaanse ineenstorting. Bepaalde reizigers, in sommige opzichten betrouwbaar, bijvoorbeeld in het taxeren van oudheden, zagen in het Oosten wat de meerderheid van hun lezers graag wilde

dat zij zagen: de tekenen van dreigend verval. Jean de Thévenot die twee maal naar het Oosten reisde en daarbij in 1656 Egypte en de Levant bezocht en tien jaar later zelfs het verre India aandeed, verzekerde zijn lezers dat "tous ces peuples n'ont plus rien de célèbre que leurs ruines et leurs lambeaux."²⁶

Toen in de achttiende eeuw het beeld bestond van een land bestaande uit ruïnes en mensen in voden, appelleerde dit aan een voorkeur voor het sublieme en het pittoreske. Tegelijkertijd, onder invloed van Charles-Louis de Montesquieus theorieën over het klimaat, vooral neergelegd in *De l'esprit des lois* uit 1748, overheerste het beeld dat de inwoners van het Ottomaanse rijk een traag en zinnelijk volk waren, uitgeput door het drukkende klimaat waarin ze leefden, niet in staat tot vooruitgang, gedoemd om de tirannie van hun heersers te dragen, onderwijl een middeleeuws bestaan leidend maar juist om deze redenen bij uitstek geschikt voor de schilderkunst.²⁷

De ruïnes waren vanzelfsprekend ook aantrekkelijk voor antiquairs en architecten. Vergezeld door tekenaars die zij vaak in Italië oppikten, legden antiquairs als Robert Wood en Sir Robert Ainslie, de Engelse ambassadeur in Constantinopel, en architecten als Robert Adam, hun indrukken van de klassieke plaatsen in het Oosten vast. Adam zou enkele van de klassieke vormen die

25 Thorkild Hansen, *Arabia Felix: the Danish expedition of 1761-1767* (Londen 1964).

26 Jean de Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant* (Parijs 1665).

27 Cf. Thierry Hentsch, *L'orient imaginaire: la vision politique occidentale de l'Est méditerranéen* (Parijs 1988) 118-165.

hij had overgenomen reproduceren in huizen die hij voor Engelse klanten bouwde.

Het land van illusies

Toen de industriële revolutie zich over Europa uitbreidde, was er nog een produkt uit het Oosten dat de westerse houding beïnvloedde: de tekst die in het Frans werd vertaald door de arabist Antoine Galland tussen 1704 en 1717 onder de titel *Duizend en één nacht*. Voor een lezerspubliek dat ervan overtuigd was dat de Arabische wereld geen fictie of literair plezier te bieden had maar slechts droge werken van filosofen, theologen en wetenschappers was de nieuwe verzameling verhalen een openbaring. Hoewel Galland beweerde dat de lezers van *Duizend en één nacht* niet verder dan hun leunstoel hoefden te reizen om de Arabische wereld zich voor hun ogen te zien ontvouwen, maakten meer en meer toeristen de tocht naar de Levant om zelf getuige te zijn van deze wereld en de kleur en magie te aanschouwen die zo'n welkome afwisseling betekende van de voorspelbare grijsheid van industrieel Europa. Zij verlangden naar een wereld die nog steeds was gedompeld in de Middeleeuwen: exotisch, onbeschaaft en bovenal anders.²⁸

Duizend en één nacht werd al snel een belangrijke stimulans om Arabisch te leren. Zowel Sir William Jones, de grote Sanskrietkenner, als Edward Lane voelden zich aanvankelijk aangetrokken tot de Arabische wereld door de verhalen die door Galland waren vertaald. Halverwege de negentiende eeuw was het boek met uitzondering van de bijbel het meest geciteerde werk in Engelse fictie en enkele van de grootste arabisten in Frankrijk, Duitsland en Engeland deden een poging het te vertalen. Gezien als een volledig betrouwbare beschrijving van Arabisch leven en -gewoonten was *Duizend en één nacht*, dat door weinig Arabieren serieus zou worden genomen, echter ook een bron van misvattingen. Toen de Franse reiziger Constantin de Volney de Levant in de jaren 1780 bezocht en het verhaal schreef dat zou dienen als rechtvaardiging voor de invasie van Napoleon in 1799 en als gids voor de Franse ambtenaren, noemde hij de Arabische onbekendheid met *Duizend en één nacht* een bewijs van de achterlijkheid van de Levant.²⁹

In de achttiende eeuw kunnen we verschillende houdingen jegens de Arabische wereld signaleren. Er was weliswaar de objectieve en sympathieke houding zoals die van de gebroeders Russell, die de Arabische gewoonten zonder vooroordeel beschreven, en die hand in hand ging met het streven Arabieren voor zichzelf te laten spreken en hun werken te publiceren en vertalen. Het ietwat onkritisch gebruik van Arabische biografieën van de Profeet leidde ertoe dat Mohammed werd afgeschilderd als zowel een fanaticus als een held die een

28 Cf. Leila Ahmed, *Edward W. Lane. A study of his life and work and of British idea of the Middle East in the nineteenth century* (Londen 1978) 12-19, 127-170.

29 C.F. de Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784, et 1785* vol.II (Parijs 1787) 412.

religie verkondigde die veel toleranter bleek te zijn dan het christendom. Dit sloeg aan bij het verlichte anticlericalisme en kan terug gevonden worden in het werk van Voltaire en Gibbon. Tegelijkertijd werd door de invloed van Montesquieu en de ietwat oppervlakkige smaak voor het exotische tevens een ander beeld van de Arabier gevormd - zich koesterend in traagheid en sensualiteit, de willige slaaf van een wrede tiran, gekleed in vodden en omgeven door ruïnes. Deze tweede benadering kon zonder twijfel leiden tot het imperialistische 'oriëntalisme' zoals dat door Edward Saïd is beschreven, en verwoord door Volney en de latere Franse bezoekers die het intellectuele klimaat voorbereiden voor de bezetting van Algerije.³⁰ Het was de missie van de Europeanen, zo luidde de conclusie, om de Arabieren te ondersteunen op de weg naar de vooruitgang, om hun vodden te verstellen en hun ruïnes te herbouwen (die vaak de bijkomende aantrekkingskracht hadden van Romeinse origine te zijn en de Europeanen aan hun vroegere aanwezigheid in het oosten te herinneren). Volney zelf stimuleerde met kracht de introductie van de drukpers in de islamitische wereld. Uitgevoerd door de ambtenaren van Napoleon konden de Arabieren zo opnieuw geïntroduceerd worden tot hun eigen cultuur waarin *Duizend en één nacht* een belangrijke rol moest gaan spelen.

De situatie is echter gecompliceerd door het naast elkaar bestaan van verschillende visies binnen één persoon. Edward Lane staat duidelijk in een verlichte traditie. Hij kan nauwelijks een imperialist worden genoemd. Toch vond ook hij de Arabische wereld aantrekkelijk om haar exotisch karakter. Niet alleen vertaalde hij opnieuw *Duizend en één nacht*, maar ook beschreef hij het, in zijn *Manners and customs of the modern Egyptians*, als een weergave van 'bewonderenswaardige schetsen van de manieren en gewoonten van de Arabieren, in het bijzonder van die van de Egyptenaren'.³¹ Hij hield van de middeleeuwse wereld die het werk verbeeldde en waarvan hij geloofde dat het negentiende-eeuwse Egypte de voortzetting was.

Kunnen we dus spreken van vooruitgang? Als het beangstigende broeinest van ketterij slechts eenvoudigweg veranderd was in een wereld van vodden en ruïnes, fascinerend door zijn tijdloos exotisme en uitnodigend tot koloniale bezetting, dan was de situatie nauwelijks verbeterd sinds de Middeleeuwen. Maar het werk van de Europese arabisten, de grammaticas, de woordenboeken en de met zoveel zorg samengestelde en voorbereide uitgaven van het werk van Arabische auteurs hielpen de Europeaan zeker een objectievere visie op de Arabische wereld te verwerven. Zelfs als dit gepaard ging met het ontstaan van bepaalde illusies, dan waren goedaardige illusies misschien altijd nog te prefereren boven kwaadaardige vooroordelen.

30 Zie: Ann Thomson, *Barbary and enlightenment: European attitudes towards the Maghreb in the eighteenth century* (Leiden 1987).

31 E.W. Lane, *Manners and customs of the modern Egyptians* (Londen 1890) xi.

Een Arabische schrijver, uit: Edward William Lane, *An account of the manners and customs of the modern Egyptians* (Den Haag en Londen 1981; 1836¹) 212.